

Şəfiqə Qocayeva
ADU

İNGİLİS DİLİNİN MİLLİ VARIANTLARINDA SONORLARIN FƏRQLİ TƏLƏFFÜZ XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR

Açar sözlər: *BBC tələffüzü, Amerikan ingilis variantı, sonorlar, intonasiya, artikulyasiya.*

Key words: *BBC pronunciation, American-English, sonorants, intonation, articulation.*

Ключевые слова: *произношение ББС, американский английский, сонорные, интонация, артикуляция.*

İngilis dili Böyük Britaniya, Amerika, Avstraliya, Yeni Zelandiya və Kanada əhalisinin böyük bir hissəsinin danışdığı dildir. Hər bir dildə olduğu kimi, ingilis dilinin də özünəməxsus dialekt və ləhcələri vardır. Bu dil 300 milyondan artıq insanın ana dilidir. İngilisdilli xalqların özünəməxsus milli tələffüz variantları var və bu variantlar həmin millətin danışdığı formasıdır.

Amerikan, Avstraliya, Kanada ingiliscəsi kimi variantların mövcud olması istisna deyildir. Bu ərazilərdə təşəkkül tapmış ədəbi dil milli variantlarda formalaşmışdır. Bu variantlar arasında ümumi ortaq keyfiyyətlər olsa da, onları fərqləndirən cəhətlər də çoxdur. Həmin fərqləndirici keyfiyyətlər əsasında hər bir ölkənin öz ədəbi dili formalaşmışdır. İngilislərdə ingilis ədəbi dili, Amerikada bu dilin amerikan variantı, Kanadada isə kanada variantı, Yeni Zelandiya, Avstraliya və s. variantları mövcuddur. Bu ölkələrdə ingilis dilində danışılan variantlar arasında ümumi cəhətlər olsa da, tələffüz cəhətdən fərqlənirlər. Language.az. saytının məlumatına əsasən 25 İngiltərə dialekti, 48 amerikan dialekti, 5 sayda Şotlandiya və İrlandiya dialektləri, Avstraliya və Yeni Zelandiya dialektləri mövcuddur [2].

Bütün bu variantlar arasında müasir dövrümüzdə ən çox üstünlük təşkil edən və ən çox danışılan amerikan variantı olduğundan, obyektimiz həmin variantı araşdırmaqdır.

İngilis dilinin amerikan tələffüz variantında 3 əsas tipi fərqləndirilir; 1) Şərq tələffüz tipi (the Eastern type), 2) Cənubi tələffüz tipi (the Southern type), 3) Ümumi amerikan tələffüz tipi (General American type) [4, 15].

Amerikan ingilis tələffüzünün bu üç növü eyni əhəmiyyət kəsb etmir. Amerikanın cənub ştatlarında eşidilən tələffüz forması amerika-ingilis tələffüz normasına uyğun gəlmir. General American tələffüz norması, Eastern

Amerikan ingiliscəsindən daha üstündür. General American tələffüz forması nəinki Amerikada geniş yayılıb, hətta BBC kimi neytral varianta malikdir və norma hesab olunur [14, 16]. İngilis dili hansı səviyyədə öyrənilməsindən asılı olmayaraq, çətin tələffüz xüsusiyyətlərinə, mürəkkəb və çoxcəhətli qrafik sistemə, yazı və oxu qaydalarına yiyələnmədən, bu dildə şifahi və yazılı formada ünsiyyət saxlamaq çox çətindir [5, 7].

İngilis dilinin amerikan variantında sait və samitlərin danışıq aktında valizasiyasında nəzərə çarpacaq dərəcədə müxtəlif fonetik fərqlər özünü göstərir. Əsas fərqlər samit fonemlərinin tələffüzü və bölünməsində özünü göstərir. İngilis dilinin tədrisi zamanı sonorları öyrədərkən qarşılaşdığımız bir sıra fərqli xüsusiyyətlər sonorlardan da yan keçmir. Bu xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi göstərə bilərik.

AE tələffüzünün ən xarakterik xüsusiyyətlərindən biri [r] foneminin artikulyasiyasıdır. Bu fonem retrorefleks əmələgəlmə xüsusiyyətlərinə malikdir; 1) AE [r] fonemi kakuminal [r] BBC [r] fonemindən sonorluğun çox olması ilə fərqlənir, 2) bundan başqa, onlar artikulyator və akustik cəhətdən də fərqlənilir, 3) funksional baxımdan AE [r] ilə BBC [r] uyğun gəlir, 4) BBC-də olduğu kimi, AE [r] fonemi sözün əvvəlində, saitlərdən əvvəl işlənir: rest [r e s t]-istirahət, round [r au n d]-dairəvi və s. 5) [r] samiti öz fonetik mövqeyindən asılı olaraq müxtəlif variantlara malikdir.

D.Counz [r] səsinin aşağıdakı variantlarını göstərir; titrək dil [r] səsi, novlu dil [r] səsi, titrək dilçək [r] səsi, novlu dilçək [r] səsi, titrək zərbəli dil [r] səsi [1; s.9].

[r] fonemi [t- d, θ] səslərindən sonra işləndikdə fərqlilik aradan qalxır və təxminən eyni işlədiləcək sürtünmə ilə tələffüz olunur. Amerikan variantında olan [r] səsi rotik səciyyəvidir. Bu variantda [r] səsi “r” hərfinin yazıda gələ bildiyi bütün mövqələrdə tələffüz olunur.

Amerikan variantında rotik [r] 2 formada realizə olunur: 1) söz sonu və provokalik (iki sait arasında) mövqedə; car [k α: r]-maşın, cart [k α: r t]-araba, 2) sözortası retrorefleks sait kimi: sir [s ɜ: r]-cənab, bird [b ɜ: r d]-quş və s.

Əgər iki söz qovşağında birincinin sonu “er” və “re” ilə bitib, ikinci söz isə saitle başlayarsa, bu mövqedə [r] samiti tələffüz olunur. Bu mövqedə ona bitişdirici (linking) “r” deyilir. Məsələn: ' b e t ə r ə n d , f i : p ə l l

Əgər söz qovşağı fasilə ilə ayrılırsa, bu halda bitişdirici [r] samiti tələffüz olunmur. Məs; f i h æ z ə , f α : ð ə l ə , m ʌ ð ə l ə n d ə , b r ʌ ð ə l l

Bəzi hallarda sözlərin tərkibində “r” hərfi olmasa belə, bitişdirici “r” kimi intrusiv (yalançı) “r” tələffüz olunur; idearof, Africarand Asia, və s. [5; s.226].

İngilisdilli ölkələrdə bitişdirici [r] səsinin tələffüzü çox işlənir. Şimali İngiltərə, Şotlandiya, ABŞ-da rotik tələffüzündə bu səs son mövqələrdə daha çox eşidilir. Həmçinin ingilis [r] səsinin samitdən sonra tələffüzü xüsusi çətinlik törədir və bu onun titrək səs kimi tələffüzünə gətirib çıxarır. Əgər [r] səsi özündən əvvəlki samitlə eyni zamanda tələffüz olunarsa, bu səhv aradan qaldırılır; gray [g r eɪ]-boz, pray [p r eɪ]-dua etmək və s. BBC və Amerikan tələffüzündə başlıca fərq özünü [r] samitində göstərir. BBC variantında [r] səsi provokalıkdirsə, Amerika variantında bu səs prevokallıq, rotik və retrofleksdir.

Digər fərqli xüsusiyyət [l] foneminin artikulyasiyasında özünü göstərir. R.P. [l] ilə AE [l] arasında da fərqlər var. Belə ki, bu səs ingilis dilində iki variantda tələffüz olunur: yumşaq və tutqun – qalın.

Saitlərdən və [j] samitindən əvvəl işlənən [l] yumşaq formada səslənir. Bu da dilin orta hissəsinin sərt damağa doğru qalxması ilə yaranır, ona yumşaqılıq çaları verir; lip [l ɪ p] – dodaq, lack [l æ k] – çatışmazlıq və s.

[l] foneminin tutqun variantı isə, sözün sonunda və samitdən əvvəl gələrsə, işlənir. Dilin arxası yumşaq damağa qalxır ki, bu da ona tutqunluq çaları verir; tele [t e l]-demək və s. Lakin AE [l] bütün vəziyyətlərdə tutqun [l] kimi tələffüz olunur. Bu, həmin səsi RP-dən fərqləndirən ən vacib xüsusiyyətlərdən biridir.

Daha bir sonor samit [j] samitidir. İngilis dilində [j] samitini tələffüz edərkən, dilin ortası sərt damağa doğru qalxır, dilin yanları üst dişlərə sıxılır, hava axını dilin ortası boyunca yaranan novdan xaric olur. Bu səs dil ortası, damaq, novlu, orta sonordur. İngilis [j] fonemi sözlərin əvvəlində, ortasında saitdən əvvəl işlənir; yet [j e t] – hələ, yes [j e s] – bəli və s.

İngilis novlu sonoru [j] kar samitlərdən sonra gələrsə qismən karlaşır: piano [p j ə n ou]-pianino, cute [k j u; t]-ağıllı və s. İngilis sonoru [j] özündən sonra gələn saitə görə də dəyişir: young [j ʌ ŋ]-gənc, year [j ɪ ə]-il və s.

Həm AE, həm də RP-də [j] fonemi müstəqil fonetik tutuma malikdir. [j + u] səs birləşməsi hər 2 variantda sözlərin əvvəlində: unit [j u n ɪ t]-hissə və [p-b, m, v-f, k-g] samitlərindən sonra işlənir; few [f j u:] -az, view [v j u:] -mənzərə və s.

[j] fonemi “Received Pronunciation”da (R.P.) bütün samitlərdən sonra öz keyfiyyətini qoruyaraq tələffüz olunduğu halda, bəzi amerikan dialektlərində bu samit dilönü samitlərdən sonra nəinki öz keyfiyyətini itirir, hətta tamamilə düşür; “tune”, “new” sözləri Britaniya ingiliscəsində [t j u: n], [n j u:] kimi, Amerikan ingiliscəsində isə [t u: n], [n u:] kimi tələffüz olunur [4, 20].

[j] samitinin damaq variantı, AE-də samitlərindən sonra işləndikdə; yəni [tʃ], [dʒ]+[u] birləşməsində həmin səs assimilyasiya nəticəsində [tʃ] və

[dʒ] kimi səslənir; education [e ,dʒ ə 'k eɪ ʃ ə n] və s. Hətta AE variantında [ɪ] və [e] saitlərindən əvvəl intrusiv (yalançı) [j] da işlənir: he is [h ij i z]. Bundan başqa, [j] və ya [ɪ] səsləri bəzi sözlərdə [ə] səsindən əvvəl işlənir; alien [eɪ l j ə n] və s.

İngilis dilində olan qoşadodaq, novlu, orta sonor samiti [w] bir qayda olaraq, saitlərdən əvvəl işlənir və sürüşkən səciyyəlidir. Bu xüsusiyyət əsasən [wɜ:] səs birləşməsini tələffüz edərkən baş verir. Belə ki, [w] səsinin tələffüzündən sonra dodaqlar dərhal sonrakı [ɜ:] saitinin tələffüz məxrəcinə keçir: word [w ɜ: d]-söz və s. Kar samitlərdən sonra işlənən [w] karlaşır; quick [k w ɪ k]-cəld, swim [s w ɪ m]-üzmək və s. Saitlərin uzlaşmasına görə [w] səsinin tələffüzündə dodaqların vəziyyəti dəyişir; we [w i:] - biz, word [w ɜ: r d] - söz və s.

[ʌ] AE variantında dilin orta hissəsinin yumşaq damağa qalxması və dodaqların dairəviləşməsi ilə yaranan kar və novlu sürtünən fonemdir. [ʌ] foneminin nəfəsli variantı, bu səs cingiltili qarşılığı olan [w] səsinə uyğun gəlir; what [ʌ a t]-nə, which [ʌ ɪ tʃ]-hansı. BBC variantında isə bu səs bu sözlərdə belə tələffüz olunur; [wə t], [w ɪ tʃ]. Əgər R.P-də “what” və “which” omofondurlarsa, AE variantında [ʌ] və [w] fonemlərinə görə fərqlənilirlər.

Britaniya ingiliscəsində [ɲ] fonemi ilə başlayan nə heca, nə də söz var. Lakin Maori tayfalarına aid olan insanlara verilən adlarda, sözün əvvəlində bu səsin işlənməsinə rast gəlirik. Avstraliya ingiliscəsində “ng” hərf birləşməsi ilə başlayan söz və ifadələr [ɲ] fonemi ilə deyil, qarşısına neytral [ə] səsi artırılmış formada tələffüz edilir. Məsələn; nguni [ə ɲ 'g u n i]-Cənubi Afrikada tayfa. Belə ki, Britaniya ingiliscəsində [ɲ] fonemi sözün ortasında və sonunda işlənir. “Onset” mövqedə, yəni sözün əvvəlində işlənmə bilmədiyi halda, Yeni Zelandiya ingiliscəsində bu fonemlə başlayan sözlərə rast gəlinir; Ngata [ɲ α: t a]-xüsusi ad, ngawha [ɲ α: f a:]-isti bulaq. Qeyd etmək lazımdır ki, [ɲ] fonemi ilə başlayan sözlər Avstraliya variantında işlənmir.

Araşdırılan fərqlər müasir ingilis dilinin Britaniya və Amerika variantları arasında olan təzadı göstərir. Demək olar ki, hər kəs amerikalıların asta və rəvan danışmalarını eşidərkən onları asanlıqla başa düşür. Sürətli nitqdə isə onları anlamaqçətin olur. Başqa sözlə, ingilis dilini öyrənən tələbələr öz müəllimlərini çətinlik olmadan başa düşməyə çalışırlar. Bu onunla izah olunur ki, auditoriyada tədris olunan “ingilis”lə real həyatda mövcud olan “ingilis” eyni səslənmir.

İngilis dilini öyrənənlər bir faktı da nəzərə almalıdırlar ki, onların öyrəndikləri “ingilis dili” heç də yeganə “dil” deyil. İngilis dilinin tədrisi ilə məşğul olan müəllimlərin tələbələrinə ingilis dilinin variantlarını bu və ya digər dərəcədə çatdırması məqsədə uyğun olar.